

УКРІПЛЕННЯ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО XVII ст.

БОЛТАНЮК ПЕТРО
(*Кам'янець-Подільський*)

Однією з цікавих та малодосліджених тем історії міста Кам'янця-Подільського залишається питання становлення та розвитку його фортифікацій. Використовуючи відомі на сьогодні джерела та дослідження науковців, здійснюємо спробу показати систему укріплень міста на XVII ст.

Фортифікації Кам'янця-Подільського умовно можна розподілити на дві частини: міські укріплення та замок. Перші утримувались на кошти міщан. Так, у 1519 році був встановлений податок «сош», кошти від якого витрачалися на утримування фортифікацій міста. Окрім того, з міщан та міської шляхти збиралося так зване «сторожове». На цю суму утримувалася міська сторожа (16 осіб). Сторожа відбувала службу на двох міських брамах, на валах та біля ратуші. За потреби її кількість збільшувалась. Окрім того, на цю суму місто утримувало 2-х гармашів та 2-х сурмачів. У 1647 році король Владислав IV видав наказ міському магістрату про прибутки з села Кормильче, які міщани використовували на утримування міської артилерії.

Утримання замку лягало на плечі кам'янецького старости. Для цього використовувались прибутки зі старостинських земель, кошти приватних осіб або ж державної скарбниці.

Для оборони міста та замку утримувалась військова залога. До того ж, існувало міське ополчення яке у разі надзвичайних ситуацій мало захищати місто з власною зброєю. Так, на сер. XVII ст. залога міста становила 200 піхотинців, 500 вершників та 300 міщан.

Артилерійське забезпечення міста та замку упродовж XVII ст. також змінювалось. За описом 1613 р. ми бачимо, що на замку було 14 гармат, 22 гаківниці та 15 півгаківниць. При цьому, частина замкового арсеналу використовувалась в інших подільських замках. Так, 2 гармати та 20 гаківниць було відправлено до Лети-

чева, 1 гармата та вісім гаківниць потрапили до Панівець, а 12 гаківниць – до Смотрича.

Очевидно, що з появою нових укріплень та вдосконаленням артилерії збільшувалась її кількість. На 1672 рік у місті нараховувалось 50 гармат та 4 мотири. При цьому в замку упродовж усього часу до 1672 року утримувалось тільки чотири гармаші.

Одну з частин міських укріплень Кам'янця-Подільського XVII ст. становлять фортифікації, які з'явилися у XVI ст. Опис замку 1613 року чітко вказує на існування двох міських брам – Руської та Польської, та п'яти кам'яних башт по периметру скельного виступу, що оточував місто. Поряд з цим згадується існування двох воріт вище Польської та Руської брами.

Руська брама згідно зображення мідьориту Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр. постає як оборонне укріплення, до складу якого входили сім башт, з'єднаних кам'яними стінами з бійницями, барбакан та шлюзова система, що перетинала річку Смотрич.

Польська брама була фортифікаційною системою з п'яти веж, барбакану та шлюзової системи.

Основу східної оборонної лінії міста утворювали башти Гончарська, Слюсарська та Різницька. **Гончарська (Різницька)** башта займала центральне місце в східній частині оборони міста. Башта постала на крутому схилі скелі, вона мала округлу форму діаметром 13,0 м, була п'ятиярусна. Товщина стін башти становить в межах третього ярусу 2,5 м. Башта призначалася для ведення фронтального й фланкуючого вогневого прикриття місцевості й забезпечення захисту з боку яру на протилежному боці річки. Датою побудови вважається 1583 рік.

На південь від Гончарської башти на відстані близько 370 метрів також на схилі скелі було побудовано **Слюсарську** башту. Вона округлої форми, триярусна, діаметром 11,0 м, товщина стін 1,7 м. Башта була побудована у середині – другій половині XVI ст.

За 60 метрів на південь розміщується ще одна башта під назвою **Різницька (Кушнірська)**. Башта триярусна, прямокутна в плані, розміром 6,8×6,3 м. Датування башти – кінець XVI – початок XVII ст.

Кушнірська башта розміщується в північно-західній частині півострова. Башта була побудована за чопове у 1564–1565 рр. Вона на той час була підковоподібною в плані, п'ятиярусною спорудою. Її розмір становив у довжину 35 ліктів (20,0 м), а ширину – 33 лікта (19,0 м), а товщина муру мала 4 лікти (2,3 м). На мідьориті Томашевича башта позначена як «башта великих розмірів Стефана короля, загалом називається Зубчаста». В описі міста 1700 р. зустрічаєм назву башти «Кушнірська». З півночі до башти примикав кам'яний мур який тягнувся до садиби воеводи Руського. Мур мав два бойових рівні: верхній та нижній. Його довжина становила 80 ліктів, над землею він підіймався на вісім ліктів, а ширина муру – чотири лікти й чверть. До башти з південного боку у 1585 році були прибудовані ворота, що отримали назву верхніх воріт польських.

Подібна оборона система існувала й над Руською брамою. Згідно зображення мідьориту Томашевича ми бачимо, що тут були ворота з прибудованими до них з півночі оборонним муром. На плані вони позначені як «верхні ворота Руські».

Ще одна башта розміщувалась на південь від Польської брами, виконуючи функції сторожової вежі й прикриваючи брід з боку Польських фільварків. Укріплення мало назву «Башта на броді» або ж «Башта Захаржевського». Вважається, що вона була побудована у XVI ст. Башта кам'яна, майже округлої форми, діаметром 9,0–10,0 м. Стіни башти з бойової сторони мали товщину 1,3 м, а з боку горжі – 0,7 м.

Поряд з цим з'являється низка міських укріплень побудованих у XVII ст. Це було пов'язано з розвитком артилерії та зміною ведення тактики облоги. Так, вздовж східної скелі був побудований кам'яно-земляний **вал**, який об'єднав в одну лінію оборони три східних башти: Гончарську, Слюсарську та Різницьку. Про вал ми дізнаємося з опису міста 1700 року, де згадується існування «вулиці Довгої валом». Також існування валу підтверджують дослідження Є. М. Пламницької, під час яких було виявлено фрагменти цієї фортифікації. До того ж, вал простежується на пізніших планах міста XVIII ст. Ми припускаємо, що укріплення

постало на початку XVII ст., можливо в той час, коли будувався Новий замок.

Ще одне укріплення, яке швидше за все всього збудоване в середині XVII ст., згадує реляція Маковецького. Укріплення розміщувалось над Руською брамою. Згідно реляції, його було побудовано на кошти вірменського вїйта Грегора Малковича. Про нього вказано, що це був «шанчик з дерева збудований». Реляція також подає кількість гармат, які розміщувались на шанцю – сім шмигівниць. Ми припускаємо, що на місці шанчика на початку XVIII ст. постала батарея св. Андрія.

Головним міським укріпленням цього часу рахувався бастіон, сьогодні відомий під назвою **Вірменський**. Збудований у стилі ренесансу він, швидше за все, мурований на початку XVII ст. На мідьориті Кипріяна Томашевича він позначений як «Бастіон великий міський» й зображений у вигляді шестиграної кам'яної споруди. На плані міста 1684 р. укріплення позначено як «Бастіон для військових машин, побудований нацією вірмен з різаного каменю». Реляція Маковецького згадує, що «шанець міський великий за кармелітами Кипріянові був в руки відданий. Мав 12-ть гармат різних до стрільби, з яких бив добре і без рихтування». Опис міста 1700 р. подає укріплення як «...шанець, названий Босяцьким, що здавна належить до міста».

Окремі укріплення з'явилися як польова фортифікація в період 1672 р. під час облоги міста османськими військами Мехмеда IV. Так, один із шанців буде закладено оборонцями міста на території монастиря босих кармеліток. За реляцією Маковецького на ньому було розміщено три міських гармати з яких стріляв гарматник залоги Язовського. Під час перебування міста під владою турок-османів на цьому місці був закладений кам'яний бастіон, який отримав назву Турецький. За описом міста 1700 р. на цьому місці згадується «батарея». Підтвердження про побудову бастіону в османські часи знаходимо у листі військового інженера А. Гловера, де мова йде про «збудованого за Турків шанця, так званого кармелітського, що прикриває башту Баторія».

Ще один шанець було закладено нижче вірменського костелу, нижче двору пана Мілевського. Сюди було перевезено для

оборони гармати із замку, щоправда, їх кількість не вказується. Цікавою, з точки зору вивчення топографії міста, є назва цієї ділянки – Гнойова гора. Як і в попередньому випадку, турки-османи так само використали цю позицію, побудувавши тут «бельюард».

Окрім того, відбувається зведення польових укріплень в районі Руської та Польської брам. Про це згадується в реляції Маковецького. У ній же згадується, що Руську браму обороняло 120 осіб, у розпорядженні яких була бронзова мортира та 51 гаківниця.

Поряд з цим наявних укріплень уже було замало для ведення маневрених військових дій. То ж у 1633 році ми бачимо, що у боротьбі з турецько-татарським військом Абаз-паші гетьман Станіслав Конецпольський збудував систему дерево-земляних укріплень на схід від Кам'янця. Ця лінія оборони протягнулася від Руських фільварків по лінії сучасного проспекту Грушевського й робила поворот до міста в районі сучасної вулиці Пушкінської. Таким чином, військо отримувало можливість мати вільну транспортну артерію через Руську браму. З іншого боку, це зменшувало бомбардування міста. Залишки цієї лінії оборони можна спостерігати на планах міських земель 1780 р. та 1821 р.

Зазнає змін і фортифікація замку. На початок XVII ст. Старий замок був застарілою фортифікаційною системою, яка потребувала змін і вдосконалень. У 1617-1621 році за проектом військового інженера Теофіла Шомберга побудовано Новий замок (горнверк) за новоіталійською системою фортифікації. Він укріпив західну лінію фортифікацій міста, ставши основним об'єктом оборони.

Під час перебування Кам'янця-Подільського під владою турків-османів замок та місто перетворюються в єдиний оборонний вузол. Як вказує одне із джерел, «турки Кам'янець фортифікують, самі все роблять, укріплюють, мурують, землю насипають». Роботами керують французькі військові інженери. Вважається, що у проведенні робіт брало участь до 2000 осіб. Щоб утримувати місто в своїх руках, в ньому розміщується сильний гарнізон чисельністю 6-7 тисяч осіб, артилерійський парк налічував близько 200 гармат, які обслуговував загін артилеристів у складі 1 тисячі

воїнів, інженерів і бомбардирів. Відомо, що перед залишенням Кам'янця, у турецькому гарнізоні налічувалося 227 гармат та 14 мортир.

Окрім вище згаданих укріплень, один белюард або шанець був побудований на північ від Вірменського бастиону. Постає батарея на ґрунті пана Конецпольського біля будинку цейхгауза, інша батарея розміщувалась на місці колишнього костелу отців кармелітів. Ще один белюард побудований на захід від церкви святих апостолів Петра і Павла. Укріплення типу шанець описується на ділянці пана Шемберка, яка розміщувалась в районі подвір'я Домініканського жіночого монастиря XVIII ст. Також згадується белюард закладений на ділянці пані Богушевої.

Окрім зведення дерево-земляних фортифікацій османами було проведено й кам'яне будівництво укріплень. Так, кам'яним муром з обох боків був укріплений замковий міст. Один з мурів тягнувся від замкової брами св. Ганни до ділянки Ходимірьського. Інший – від тієї ж брами тягнувся вздовж північного краю мосту до кафедрального костелу. В межах цього муру було облаштовано кам'яну вежу в районі зруйнованого будинку пана Сільницького. Башта по суті прикривала вулицю «від замку понад скелею» та підходи до міста з боку Польських фільварків.

На території замку заново перебудовано башту Нова Західна, яка з кілевидного бастиону була перетворена у рондель. Також в районі зруйнованої Чорної вежі турками збудовано бастион Г-подібної форми. Товщина стін укріплень сягала 2,8-3,0 м.

Отже, упродовж XVII ст. міські та замкові укріплення зазнали технічних змін, пов'язаних з розвитком артилерійської та інженерної справи. На останню чверть XVII ст. міські та замкові укріплення були об'єднанні в один оборонний вузол – фортецю. В свою чергу, це призвело до збільшення кількості гарнізону та артилерійського парку. Серед зведених фортифікацій виділяється тип кам'яних та дерево-земляних укріплень. Було здійснено побудову польових укріплень за межами міста з метою ведення маневрених бойових дій.